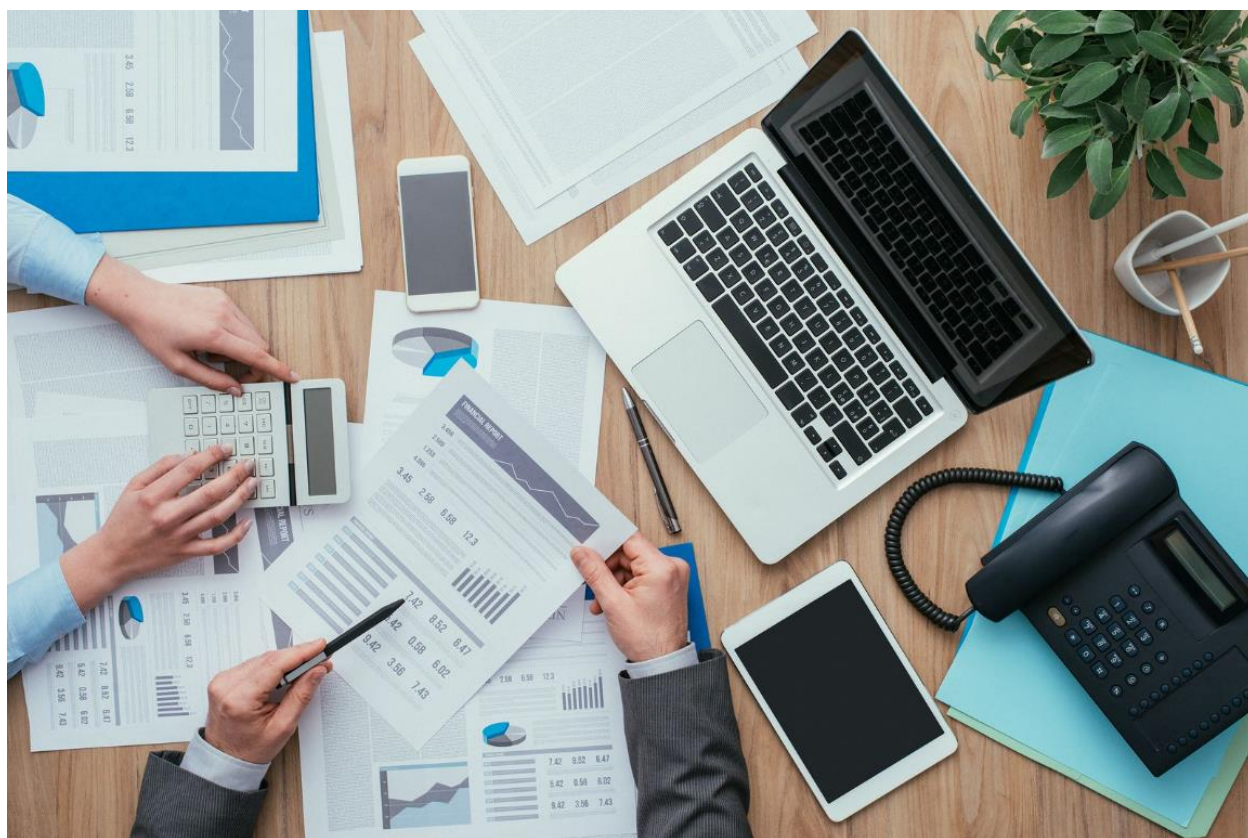


O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI ADLIYA VAZIRLIGI
X. SULAYMONOVA NOMIDAGI
RESPUBLIKA SUD EKSPERTIZASI MARKAZINING
SUD-EKSPERLIK ILMIIY-TADQIQOT INSTITUTI



SUD-IQTISODIY EKSPERTIZALARNING
IMKONIYATLARI
(amaliy qo‘llanma)



TOSHKENT – 2023

Mualliflar:

X. Sulaymonova nomidagi Respublika sud ekspertiza markazi Sud-ekspertlik ilmiy-tadqiqot instituti bosh ilmiy xodimi T. Muxitdinov

X. Sulaymonova nomidagi Respublika sud ekspertiza markazi sud-iqtisodiy ekspertizasi bo‘limi boshlig‘i Sh. Urazmatov

Mazkur amaliy qo‘llanma fuqarolarga sud-iqtisodiy ekspertizalari yo‘nalishida sud-ekspertlari tomonidan tavsiyalar va tushunchalar berish maqsadida ishlab chiqilgan.

SUD-IQTISODIY EKSPERTIZASI

Sud-iqtisodiy ekspertizalar va tadqiqotlar nafaqat advokat so‘rovi, tergovga qadar tekshiruvni amalga oshiruvchi organning mansabdor shaxsi, surishtiruvchi, tergovchi, prokuror qarori hamda sudda ko‘rilayotgan iqtisodiy, ma‘muriy, fuqarolik ishlari va tergov qilinayotgan jinoyat ishlari bo‘yicha sudning ajrimi, balki yuridik va jismoniy shaxslarning murojaatlariga muvofiq shartnoma asosida ham o‘tkaziladi.

Jismoniy va yuridik shaxslar tomonidan ekspertiza tashkilotiga tadqiqotlarni o‘tkazish to‘g‘risidagi murojaat, to‘lov amalga oshirilganligini tasdiqlovchi hujjat, tadqiqot ob‘ektlari va ish materiallari, shuningdek, tadqiqotlarni o‘tkazish va mutaxassis fikri berilishi uchun sud ekspertiga zarur bo‘lgan ekspertiza predmetiga taalluqli ma‘lumotlarga ega bo‘lgan hujjatlar taqdim etilishi lozim.

Tadqiqotlar o‘tkazish uchun zarur bo‘lgan qo‘shimcha ish materiallari va tadqiqot ob‘ektlarini hamda qo‘shimcha hujjatlarni taqdim etish lozim bo‘lganda jismoniy va yuridik shaxsga 3 ish kunida yozma yoki elektron iltimosnomalar yuboriladi.

Iqtisodiyot sohasidagi turli masalalarni yechishda faqat maxsus iqtisodiy bilimlardan foydalanilgan holda amalga oshiriladi. Bunda xo‘jalik yurituvchi sub‘ekt(korxonani) nafaqat moliyaviy xo‘jalik operatsiyalari, balki o‘zida iqtisodiy ko‘rsatkichlarini ifodalovchi buxgalteriya, statistika va tezkor hisob hujjatlari tadqiq qilinishi kerak.



Sud-iqtisodiy ekspertiza va tadqiqot turlari

Sud-iqtisodiy ekspertizalar iqtisodiyot sohasi bo‘yicha maxsus bilimga ega bo‘lgan, sud-iqtisodiy eksperti mutaxassisligi bo‘yicha maxsus tayyorgarlikdan

o'tgan, sudga oid iqtisodchi-eksperti mutaxassisligi malakasiga ega bo'lgan xodimlari tomonidan bajariladi. Sud-iqtisodiy eksperti mutaxassisligi esa O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligi huzuridagi X. Sulaymonova nomidagi Respublika sud ekspertizasi Markazining maxsus malakali ekspertlar komissiyasi (guruhi) tomonidan beriladi.

Sud-iqtisodiy ekspertizalar turli masalalarni hal etadi:

- Korxonalaridagi moliyalashtirishni to'g'riligini aniqlash;
- Olingan daromad miqdorini aniqlash;
- Soliq solinadigan asoslarni aniqlash;
- Iqtisodiy fondlarni yaratilish asoslarini aniqlash;
- Hisobotlarda iqtisodiy ko'rsatkichlarni aks ettirilganligi kabi holatlarni tadqiq etish;
- Mehnat haqini hisoblashda me'yoriy hujjatlarga asoslanganlikni aniqlash.

Sud-iqtisodiy ekspertizaning turlarga bo'linishi iqtisodiy sohadagi jinoyatlarga qarshi kurashishda iqtisodiy bilimlardan o'z o'rnida samarali foydalanish imkonini beradi.

Sud-buxgalteriya ekspertizasi



Sud-buxgalteriya ekspertizasi korxonada (tashkilot), xo'jaliklarning buxgalteriya hujjatlaridagi hisob-kitob jarayonlarini (operatsiyalarini) tahlil qilinishi, davlat, jamoa mulki talon-taroj qilinganlik va boshqa xo'jalik, mansab jinoyatlarini ochish kabi holatlarga ehtiyoj tug'ilganda o'tkaziladi.

Sud-buxgalteriya ekspertizasi **predmeti** - *Pul mablag'lari, tovar moddiy boyliklarni haqiqatda naqd bor-yo'qligini, buxgalteriya hisobini yuritish qoidalarini buzilish holatlarini aniqlash yuzasidan buxgalteriya hisobi hujjatlarining tadqiq etish.*

Sud-buxgalteriya ekspertizasining **ob'ektlari** bo'lib moddiy boyliklarni kirim-chiqim buxgalteriya hujjatlari, ro'yxatdan o'tkazish (inventarizatsiya) dalolatnomalari va yig'ma hisob hujjatlari xizmat qiladi, jumladan: dastlabki hujjatlar, jamlash hujjatlari, avtomatlashtirilgan hisobot ma'lumotlari, taftish va tekshiruv dalolatnomalari, va b. hisoblanadi.

Sud-buxgalteriya ekspertizasining vazifalari:

1. Pul mablag'lari va tovar moddiy boyliklarni belgilangan tartibda kirim qilinishi va hisobdan chiqarilishini asosliligini aniqlash;
2. Pul mablag'lari va tovar moddiy boyliklarni haqiqatda bor-yo'qligini aniqlash;
3. Buxgalteriya hisob-kitoblarini yuritish va nazoratini tashkil etilishini to'g'riligini aniqlash;
4. Hisob va nazoratni yuritish qoidalariga javobgar, javobgarligida pul mablag'lari va tovar moddiy boyliklari bo'lgan shaxslar doirasini aniqlash.

Ekspert-buxgalter oldiga qo'yilishi mumkin bo'lgan **savollar**:

- muayyan tashkilot (korxonada, muassasa)ning buxgalteriya hisobi va hisobot hujjatlarida ma'lum davr davomida qo'shib yozishlar mavjudmi? Mukofotlar asosli ravishda berilganmi?

- qanday qilib muayyan shaxsda ma'lum davr orasida hujjatlarga muvofiq kamomad (ortiqcha) hosil bo'lgan?

- buxgalteriya hisobi va hisobotida tovar-moddiy boyliklar va pul mablag'lari kamomadi (ortiqchasi) qanday qilib bekitilgan?

- muayyan tashkilotning buxgalteriya hisobida mazkur xo'jalik operatsiyasi qanday aks etgan va uni qanday aks ettirish kerak edi?

- mavjud tovarlar ma'lum bir vaqtga ularning mumkin bo'lgan qoldiqlariga nisbatan ortiqcha qilib ko'rsatilganmi? Agar shu holat mavjud bo'lsa, unda u nimadan dalolat beradi?

- dastlabki va jamlama buxgalteriya hujjatlarida mahsulot ishlab chiqarish haqidagi hisobot ko'rsatkichlari qancha summaga o'zgartirilgan?

- ishlab chiqarish sarf-xarajatlari summasining oshirilishi yoki kamaytirilishi qanday xo'jalik operatsiyalari bilan bog'liq?

- tovar-moddiy boyliklar (asosiy mablag'larni) qayta baholash asosli ravishda amalga oshirilganmi?

- ma'lum vaqt davomida materiallarni oshirib ro'yxatdan chiqarish holatlari bo'lganmi va qancha summada?

- mazkur xomashyo yoki tovarlarning kelib tushishi va ro'yxatdan o'chirilishi buxgalteriya hisobida tegishli ravishda aks ettirilganmi?

- tovar-moddiy boyliklarning hujjatlar bilan asoslanmagan hisobga olish yoki ro'yxatdan chiqarilishi qaysi operatsiya orqali va qancha summaga bajarilgan?

- asoslanmay tuzilgan hujjatlar bo'yicha yoki umuman hujjatsiz qachon va qancha summaga muayyan tovar-moddiy boyliklar ro'yxatdan o'chirilgan?

- noto'g'pi (asoslanmagan) berilgan pul mablag'larining summasi qancha? Bu summa kamomadni tashkil qiladimi?

- ma'lum vaqt davomida (tashkilot, muassasa, korxonada ishlovchi) moddiy javobgar shaxsda tovar-moddiy boylik, pul mablag'lari kamomadi (ortiqchasi) bo'lganmi? Bo'lgan bo'lsa qancha miqdorda?

- muayyan xo'jalik operatsiyalari tufayli tashkilotga (korxonada, muassasa) qancha zarar yetkazilgan?

- ma'lum shaxsning nomidagi ortiqchalarni shu nomdagi tovar boyliklari bo'yicha kamomad hisobiga o'tkazsa bo'ladimi va o'tkazilganmi? Hisobga o'tkazilgandan keyin kamomad (ortiqcha) miqdori qancha?

- ro'yxatdan o'tkazish (taftish) dalolatnomasida ko'rsatilgan tovar-moddiy boyliklar va pul mablag'larining mazkur korxonada ma'lum vaqt orasida yuzaga kelgan kamomadi yoki ortiqchasi mavjudligi hujjatlar bilan tasdiqlandimi?

- qaysi davrda kamomad (ortiqcha) yuzaga kelgan va shu davrda tovar-moddiy boyliklarning saqlanishi uchun kim javobgar bo‘lgan?
- kamomad tufayli yetkazilgan moddiy zararining miqdori qancha?
- shartnoma shartlarini bir tomon bajarmaganligi tufayli yetkazilgan zararining miqdori qancha?
- hisobot ma’lumotlarida aniqlangan farqlar qaysi davrga taalluqli?
- tabiiy kamayish me’yorlarining qo‘llanishi asoslimi?
- mazkur tashkilotning buxgalteriya hisobi va hisobotidagi qanday kamchiliklar tovar-moddiy boyliklar, pul mablag‘lari kamomadining (ortiqchasi) yuzaga kelishiga yoki ularni yashirishga sabab bo‘lgan?
- muayyan tashkilotni tekshirishda (taftish qilish) qo‘llangan uslublar kamomadlarni (ortiqcha) aniqlashga imkon berganmi?
- hujjatlarni tekshirishda (taftish qilish) kamomad (ortiqcha) aniqlanishining barcha uslublari qo‘llanganmi?
- bajarilgan ish (xizmat) hajmlarining oshishi munosabati bilan tekshiruvchilarning bajarilgan ish qiymati haqidagi xulosalari tasdiqlanadimi?
- hisobga olish ma’lumotlarida tovar-moddiy boyliklar, pul mablag‘larining kirimi va xarajati o‘rtasida farqlar mavjudmi?
- buxgalteriya hisoblarida tayyor mahsulotni ortish va tushirishga ketgan xarajatlar haqidagi ko‘rsatkichlar dastlabki buxgalteriya hujjatlarida ko‘rsatilgan ma’lumotlarga mos keladimi? Mos kelmasa, ushbu farqlar ishlab chiqarish xarajatlari summasini oshirganmi yoki kamaytirganmi?
- sintetik hisob va hisobot ma’lumotlari xomashyoni (tayyor mahsulot) kiringa kiritish bo‘yicha dastlabki hujjatlar, mahsulot ishlab chiqarish bo‘yicha yakuniy ko‘rsatkichlarga mos keladimi?
- hisobga olish registridagi qaysi yozuvlar dastlabki hujjatlar bilan tasdiqlanadi?
- moddiy boyliklarni olish va sotishda byudjet korxonasi (muassasa, tashkilot) tovarsiz operatsiyalarni amalga oshirganmi?
- ma’lum bir davrda tovar-moddiy boyliklarni qabul qilib olish va topshirishda (masalan, omborxonada) hisobga olish va nazorat qilishning qaysi talablari bajarilmagan?
- ma’lum bir davrda moddiy boyliklar, pul mablag‘lari uchun kim javobgar bo‘lgan?
- tovar-moddiy boyliklarni hisobga olish bo‘yicha me’yoriy hujjatlar talablarini ta’minlash bosh buxgalterning majburiyatiga kiradimi?
- bosh buxgalterdan boshqa qaysi shaxs buxgalteriya hisobini olib borish uslubiyotiga rioya qilish uchun ma’suldir?

- tovar-moddiy boyliklar, pul mablagʻlari, kamomadlarni (ortiqcha) yoki moddiy zararining boshqa turlarini yuzaga keltiruvchi sharoitni bartaraf etish uchun qanday chora-tadbirlar kerak?

- buxgalteriya hisob-kitobi va nazoratini belgilaydigan meʼyoriy qoidalar talablarining qaysi buzilishlari moddiy zarar yetkazishga olib keldi?

- muayyan xoʻjalik operatsiyalari boʻyicha hisobot buxgalteriya hujjatlarini yuritishning barcha qoidalariga rioya qilgan holda rasmiylashtirilganmi?

Yuqorida keltirilgan savollar sud-buxgalteriya ekspertizasi hal etadigan eng koʻp uchraydigan savollar boʻlib, ular ish holatlariga qarab oʻzgarishi mumkin.

Sud-buxgalteriya ekspertizasini oʻtkazish uchun zarur boʻlgan hujjatlarning roʻyxati:

- Korxonada kassasida mablagʻlar kamomadi bilan bogʻliq holatlar boʻyicha hujjatlar;

- Ish haqini asossiz qoʻshib yozish va toʻlashni aniqlash bilan bogʻliq hujjatlar;

- Korxonada va qurilishlarda materiallar kamomadini aniqlash bilan bogʻliq hujjatlar;

- Savdo sohasida tovar-moddiy boyliklar kamomadini aniqlash bilan bogʻliq hujjatlar;

- Jamoat ovqatlanish korxonalarida mahsulotlar kamomadini aniqlash bilan bogʻliq hujjatlar.

Sud-moliya-kredit ekspertizasi



Moliya kredit ekspertizasi **predmeti** – pul mablag‘lari fondlarini shakllanishi va sarflanishi, kredit mablag‘larini taqsimlanishini asosligi aks etgan, ya’ni moliya-kredit jarayonlarini (operatsiyalarini) o‘zida aks ettirgan hujjatlarni tadqiq etish, hamda yo‘l qo‘yilgan qonunbuzarlik holatlarini aniqlashdan iborat.

Sud-moliya-kredit ekspertizasining **ob’ektlari**:

- Uzoq muddatli iqtisodiy me’yoriy hujjatlar, me’yorlar, stavkalar, limitlar, dotatsiyalar, muassasalar, bank va muassasa o‘rtasidagi kredit shartnomalari;
- Ko‘rsatkichlarni asoslovchi hisob-kitoblar ilova qilingan moliyaviy rejalar (daromad va xarajatlar balansi);
- Buxgalteriya hisob-kitobining dastlabki va jamlama hujjatlari, tovar-transport yuk xatlari, bank ko‘chirmalari bilan birga to‘lov dalolatnomalari, kredit ajratish, mahsulot yetkazib berish shartnomalari, akkreditiv arizalar, hisob-fakturalar, yuk xatlar, to‘lov dalolatnomalari, jurnal orderlari, bosh kitob, balans hisoboti;
- Ishlab chiqarish va mahsulot tannarxi bo‘yicha buxgalteriya va statistik hisobot hujjatlari.

Sud-moliya-kredit ekspertizasi hal etadigan **vazifalar**:

- Davlat korxonalarini, aksionerlik jamiyatlari va boshqa sub’ektlarni moliyaviy-xo‘jalik faoliyatidagi moliyaviy ko‘rsatkichlari hisob-kitoblarining asosligini aniqlash; davlat byudjeti to‘lovlari (foyda solig‘i, ishchi, xizmatchilarning ish haqidan daromad solig‘i, jamoa tashkilotlarining daromadlarini taqsimlanishi va shu kabilar) hisob-kitoblarini asosligiga aniqlik kiritish vazifalari; kredit mablag‘lari

olish uchun korxonadan bank muassasasiga noto'g'ri ma'lumotlar berilishi holatlarini aniqlash; keraksiz, xaridorgir bo'lmagan, ma'naviy eskirgan tovar va jihozlar uchun kredit olish maqsadida asossiz rejalashtirishlar va ushbu holatda korxonaga nisbatan qo'llanilgan jarima hamda kredit mablag'ini muddatidan oldin qaytarib olishga bo'lgan sanksiyalarni asosligini aniqlash;

- Pul mablag'lari fondlari va kreditlaridan foydalanishni, ularning ishlatilishi to'g'riligi va asosligini aniqlash;

- Moliyaviy rejalarni shakllantirishdagi va kredit pul mablag'larini ishlatishdagi yo'l qo'yilgan qonun buzilish holatlarini aniqlash.

Sud-moliya-kredit **ekspertizaga qo'yiladigan savollar:**

- ishlab chiqarishni, fan va texnikani, ijtimoiy rivojlantirish, moddiy rag'batlantirish kabi iqtisodiy barqarorlashtirish fondlarini to'g'ri shakllanganligini aniqlash;

- korxonaning (tashkilot) kredit mablag'lariga bo'lgan talabini asosligini aniqlash;

- korxonadan va tashkilotlar tomonidan davlat va mahalliy byudjetlarga to'lovlarni to'liq va o'z vaqtida o'tkazib berilishi aniqlansin?

- byudjet tashkilotlari tomonidan (fan, madaniyat, sog'liqni saqlash va boshqalar) pul mablag'larini asosli sarflanishi aniqlansin?

- iqtisodiy barqarorlashtirish fondlariga yo'naltirilgan ajratmalarning to'g'riligi va ulardan oqilona foydalanilishi aniqlansin?

- tashkilotlar o'rtasida mahsulotni sotish, xizmatlar, ishlar bajarish bo'yicha qilinadigan hisob-kitoblarni to'g'riligi va bajarilmagan shartnoma majburiyatlari bo'yicha qo'llanilgan iqtisodiy sanksiyalarni asosligini aniqlansin?

- korxonalar tomonidan kreditlash tartibiga amal qilinmaslik natijasida bank tomonidan qo'llanilgan sanksiyalarni to'g'riligi va asosligini aniqlansin?

- byudjet hamda yuqori turuvchi tashkilotlar bilan hisob-kitoblar va pul, kredit mablag'larini sarflanish qoidalari buzilish holatlarini aniqlash;

- moliyaviy rejalarni to'g'ri tuzilishini, olingan mablag'lar va kreditlarni maqsadli ishlatilishini, byudjet daromadlariga yo'naltirilgan soliqlarni to'liq va o'z vaqtida o'tkazilishini ta'minlovchi shaxslar doirasini aniqlash.

Bulardan tashqari, moliya kredit ekspertizasi moliya va kreditlash sohasidagi boy berilgan daromad (foyda) va shu kabi masalalarni ham hal etadi.

Moliya-kredit ekspertizasini o'tkazishda odatda ekspert ixtiyoriga quyidagi hujjatlar taqdim etiladi:

- 1) korxonaning (muassasa) bosh kitobi; 2) hisob-kitob (balans) va unga izohlar; 3) jurnal orderlari; 4) bank hujjatlari (ko'chirma ilovasi bilan); 5) «xarajat» moddasi bo'yicha izohlar; 6) iqtisodiy rag'batlantirish jamg'armalariga ko'chirilgan

pul mablagʻlari, ishlab chiqarish tannarxining hisob-kitobi; 7) sotilgan mahsulot boʻyicha hujjatlar; 8) shartnomalar.

Sud-mehnat iqtisodi ekspertizasi



Sud-mehnat iqtisodi ekspertizasining **predmeti** – *mehnat va ish haqi to'lovlari hujjatlaridagi ish haqini to'lash, ularni hisobotlarda to'g'ri aks etishi, mehnat va ish haqini rejalashtirishdagi qoida buzilish holatlarini aniqlash hisoblanadi.*

Ish haqi fondlarini me'yordan ortiqcha sarflanishi, mehnat resurslaridan samarasiz foydalanishiga oid dalillarni aniqlashda huquqni muhofaza qilish idora xodimlari tomonidan sud-mehnat iqtisodi ekspertizasidan foydalanishni taqozo etadi.

Sud-mehnat iqtisodi ekspertizasi **ob'ektlari**:

- Iqtisodiy-ijtimoiy rivojlantirish rejalari ko'rsatkichlari, asoslovchi hisob-kitoblari bilan;
- Rejalashtirish va reja ko'rsatkichlari o'zgarishlari bo'yicha hujjatlar, ish haqi fondi va moddiy rag'batlantirish fondi rejalari, faoliyat turlari, choraklar bo'yicha yillik tasdiqlangan holda;
- Birlamchi hujjatlar (buyruqlar, ishga qabul qilish, boshqa ishga o'tkazish, mehnat shartnomasini bekor qilish bo'yicha ko'rsatmalar, shaxsiy varaqalar, mehnat ta'tiliga chiqish bo'yicha buyruqlar, ish haqi va ish soati bo'yicha tabellar, to'lov, hisob-kitob qaydnomalari);
- Mehnat bo'yicha iqtisodiy ko'rsatkichlarni bajarilishi bo'yicha davlat statistika hisobotlari hujjatlari;

- O'tkazilgan tekshirish hujjatlari (bajarilgan ishlarni nazorat o'lchov dalolatnomalari);

- Yig'ma hujjatlar (yig'ma tabellar, brigadalar bo'yicha oylik ish haqi hisob-kitoblari, sex-uchastkalar bo'yicha hisoblangan mukofot qaydnomalari).

Sud-mehnat iqtisodi ekspertizasi hal etadigan **vazifalar** uch guruhga bo'linadi.

1. Korxonada ishlayotgan ishchilar soni hisob-kitobi, qo'llanilayotgan tarif setkasining asosliliigi va ushbu ma'lumotlarning korxonada hisobotlarida to'g'ri aks etganligi;

2. Ish haqi fondining to'g'ri shakllanishi va chiqim qilinishi hamda ularning hisobotlarida to'g'ri aks ettirilganligini aniqlash;

3. Ish haqi bo'yicha mehnatni rejalashtirish va rejalarni bajarish vaqtidagi qonun buzilish holatlarini aniqlash.

Sud-mehnat iqtisodi ekspertizasini o'tkazish uchun quyidagilar taqdim etiladi:

1) xodimlar ro'yxati; 2) rejalashtirilgan texnik-iqtisodiy me'yorlar; iqtisodiy rag'batlantirish, ish haqi jamg'armasi, moddiy rag'batlantirish jamg'armasi bo'yicha rejalalar; 3) ish vaqtini hisoblash tabeli; 4) ish haqi bo'yicha shaxsiy hisoblar; 5) ishchilar soni bo'yicha qaydnomalar; 6) shaxsiy moddiy javobgarlik haqidagi shartnomalar; 7) statistik hisobotlar.

Sud-rejali iqtisodiy ekspertizasi



Sud-rejali iqtisodiy ekspertizaning **predmeti** – *shartnoma, ishlab chiqarish faoliyatining iqtisodiy ko‘rsatkichlarini asosli rejalashtirish, ularning bajarilishi va hisobotda aks etishi, shuningdek, bular haqida hisobot tayyorlashda buzilishga yo‘l qo‘yilgan holatlar haqida ma‘lumotlarni aniqlash maqsadida rejalashtirish, bajarish va hisobot hujjatlarini tekshirish hisoblanadi.*

Sud-rejali iqtisodiy ekspertizaning **ob’ektlari**:

- Reja tuzish uchun kerak bo‘lgan dastlabki ma‘lumotlar aks etgan hujjatlar, shartnoma, buyurtma, me‘yor va limitlar, asoslangan ko‘rsatkichlarning hisob-kitoblari ilova qilingan iqtisodiy va ijtimoiy rivojlanish rejasi;
- Ishlab chiqarish bo‘linma tomonidan belgilangan, reja ko‘rsatkichlari aks etuvchi hujjatlar ;
- Topshiriqni bajarish paytida amalga oshirilgan xo‘jalik operatsiyalari bevosita aks etuvchi dastlabki va jamlama hujjatlar;
- Iqtisodiy ko‘rsatkichlar bajarilganligi aks etuvchi statistik va buxgalteriya hisoboti hujjatlari (balans, hisobot va boshqalar);

Sud-rejali iqtisodiy ekspertizaning vazifalarini aniqlashda korxonalarining barcha reja-iqtisodiy faoliyati uch bosqichdan iborat:

1. Reja topshiriqlarini ishlab chiqish;
2. Reja iqtisodiy faoliyat ustidan nazorat olib borish;

3. Reja topshiriqlarini bajarish va ularning bajarilishi haqidagi hisobotni taqdim etish.

Rejali iqtisodiy ekspertiza **yechadigan masalalar** uch guruhga bo'linadi:

- Shartnoma, davlat buyurtmasi, rejadagi topshiriqlarning me'yorlarga muvofiqli;

- Rejali iqtisodiy ko'rsatkichlar, ishlab chiqarish faoliyati bajarilishi va ularning hisobotda to'g'ri aks etganligini aniqlash;

- Rejalashtirish, rejalar va shartnoma majburiyatlarini bajarish haqida hisobot tuzishda yo'l qo'yilgan buzishlarni, to'g'ri rejalashtirish, rejalarini bajarish va ishlab chiqarish faoliyati ko'rsatkichlarini hisobotda aks ettirish uchun mas'ul bo'lgan mansabdor shaxslarni aniqlash;

Sud-rejali iqtisodiy ekspertizaga qo'yiladigan savollar:

- rejalashtirish, rejalarini bajarish va hisobot tayyorlashda kamchiliklarga yo'l qo'yilganmi, agarda shunday bo'lsa qaysi me'yoriy qoidalar talabi buzilgan?

- yillik (chorak) hisobot tuzishda qo'shib yozish holatlari mavjudmi?

- hisobot tuzishda belgilangan tartib buzilganmi?

- qo'shib yozishlar topshiriq bajarish foizini oshirib ko'rsatish usuli emasmi?

- to'g'ri rejalashtirish, rejalarini bajarish va ishlab chiqarish faoliyati ko'rsatkichlarini hisobotda aks ettirish uchun mas'ul bo'lgan mansabdor shaxslar aniqlansin.

Ekspertizani o'tkazish uchun quyidagi ma'lumotlar taqdim etilishi lozim:

- 1) davlat buyurtmasi bo'yicha reja topshiriqlar;

- 2) shartnomalar;

- 3) mahsulot, tovarlarni sotish, xizmat ko'rsatish hajmlari bo'yicha reja topshiriqlarining hisob-kitobi;

- 4) shartnomaga binoan mahsulot ishlab chiqarish hajmi bo'yicha hisob-kitoblar;

- 5) ichki tannarx bo'yicha rejaning hisob kitobi;

- 6) markazlashtirilgan mablag'lar, qurilish-montaj ishlari limit rejalarining hisob-kitobi;

- 7) asosiy vositalar bo'yicha ro'yxat;

- 8) rejalarini o'zgartirib to'g'rilash haqidagi hujjatlar (farmoyishlar);

- 9) sex xarajatlari bo'yicha smetalar, asbob uskunalarni saqlash va ishlash smetalari;

- 10) tovar-transport yukxati, ortib yuborilgan mahsulotlarning to'lov talabnomasi;

- 11) bank ko'chirmalari, ilovalari va jurnal orderlari;

- 12) bajarilgan ishlarni qabul qilish dalolatnomalari;

- 13) qurilish ob'ektlarini ishlatish uchun qabul qilish dalolatnomalari.

Sud-iqtisodiy-statistik ekspertizasi



Sud-iqtisodiy-statistik ekspertizaning **predmeti** – iqtisodiy ko‘rsatkichlarni bajarish bo‘yicha hisobotlarni tuzishdagi statistik uslublar va statistik hisobotlarni tuzishdagi qoida buzilish holatlarini aniqlashdir.

Sud-iqtisodiy-statistika ekspertizasi sud-rejali iqtisodiy ekspertiza bilan bog‘liqdir.

Iqtisodiy statistika qayta ishlab chiqarish jarayonlari iqtisodiy ko‘rsatkichlarni tuzish usullari va tahlil qilish qoidalarini ishlab chiqadi.

Sud-iqtisodiy-statistik ekspertiza quyidagi savollarga javob beradi:

- Iqtisodiy ko‘rsatkichlar bajarilishi bo‘yicha hisobot tayyorlashda barcha statistik uslublar qo‘llanganmi? Agar bularning barchasi qo‘llanmagan bo‘lsa, unda taqdim etilgan ma‘lumotlarga qanday ta‘sir qilgan?
- Korxonada statistik hisob-kitob olib borish me‘yoriy hujjatlar talabiga javob beradimi?
- Statistik iqtisodiy ko‘rsatkichlarning haqiqiyliги va solishtirilishini ta‘minlay olmaydigan kamchiliklar statistik hisobot olib borishda uchraydimi?

Ekspertizani o‘tkazish uchun quyidagi ma‘lumotlar taqdim etiladi:

1) statistik formalar, tegishli muassasaga topshiriladigan korxonaning hisobotlari; 2) bosh kitob; 3) balans, ilova va izohlari bilan.

Tashqi savdo faoliyatining sud-iqtisodiy ekspertizasi



Tashqi savdo faoliyatining sud-iqtisodiy ekspertizasi **predmeti** – *O‘zbekiston Respublikasida faoliyatni amalga oshirayotgan korxonalar – tabiiy monopoliya sub’ektlari, davlat mablag‘larini jalb etgan boshqa mulkchilik shaklidagi tashkilot va korxonalar, ularning filiallari va vakolatxonalari, davlat ulushi bo‘lgan korxonalar va tashkilotlar tomonidan tuzilgan import shartnomalari hamda mamlakatdan tashqariga sotiladigan tovar va ishlar (xizmatlar) uchun tashqi savdo qilish sohasidagi kontraktlarni, ularning o‘zgartish va qo‘shimchalarini rasmiylashtirish yo‘li bilan amalga oshirish borasidagi tashqi savdo faoliyatini o‘rganish hisoblanadi.*

Tashqi savdo faoliyatining sud-iqtisodiy ekspertizasi **ob’ekti** bo‘lib, tovar va ishlar (xizmatlar), har qanday mol-mulkka (intellektual mol-mulkdan tashqari) nisbatan tashqi iqtisodiy faoliyat doirasida moliya-xo‘jalik operatsiyalarni amalga oshirish bo‘yicha axborotni o‘z ichiga olgan hujjatlarda aks ettirilgan ma’lumotlar hisoblanadi, qonun hujjatlari bilan tashqi iqtisodiy faoliyatda foydalanish uchun taqiqlangan ma’lumotlar bundan mustasno.

*Tashqi savdo faoliyatining sud-iqtisodiy ekspertizasini o‘tkazish uchun quyidagi **masalalar** qo‘yiladi:*

- Muayyan sana holatiga valyuta kursini qo‘llash va milliy valyuta (so‘m) miqdorini chet el valyutasiga qayta hisoblashning to‘g‘riligi;

- Tovar, ishlarni (xizmatlar) olib chiqish va olib kirish bo'yicha hujjatlarni rasmiylashtirish qismi bo'yicha O'zbekiston Respublikasi bojxona qonunchiligiga rioya qilish;
- Shartnoma majburiyatlariga amal qilish bo'yicha eksport va import shartnomalarni baholash; bojxona yuk deklaratsiyasini (BYuD) rasmiylashtirish (to'ldirish) tartibiga rioya qilish;
- Rasmiy narxlar to'g'risida ma'lumotlarni taqdim etishni hisobga olgan holda jahon narxlari darajasi bilan taqqoslaganda eksport va import shartnomalarida ko'zda tutilgan narxlarning oshishini (kamayishi) belgilash;
- tashqi savdo oldi-sotdi shartnomasi asosida olingan, import (eksport) qilingan tovarlar soni va qiymatini belgilash;
- tashqi savdo oldi-sotdi shartnomasini bajarish doirasida pul mablag'lar va hisob-kitoblarning hisobini yuritish va harakatlanish sistemasini belgilash (valyuta tushumining o'z vaqtida tushishi);
- tashqi savdo shartnomalarida ko'zda tutilgan hujjatlarning mavjudligi va ularning to'g'ri rasmiylashtirilishi;
- birlamchi hujjatlar bo'yicha tovarlarning assortimenti, rusumi, texnik tafsiloti va soni bo'yicha shartnomalarning shartlariga muvofiqligini aniqlash;
- yetkazib beruvchining hisob-fakturasi bo'yicha o'rinlar soni va tovar vaznining transport hujjatlarda, tasnif va sertifikatlarda keltirilgan o'rinlar soni va tovar vazniga muvofiqligi;
- shartnomada ko'zda tutilgan tomonlarning shartnoma shartlarini lozim darajada bajarish bo'yicha javobgarlikni bajarishning (qo'llash) to'g'riligi.

Sud-soliq ekspertizasi



Sud-soliq ekspertizasining **predmeti** – *ma'lum davr uchun byudjetga hisoblanishi va to'lanishi lozim bo'lgan soliq miqdorini, soliq solinadigan bazaning hajmini, byudjetga hujjatlar bo'yicha to'langan soliqlar to'g'risidagi faktik ma'lumotlarni aniqlashdir.*

Sud-soliq ekspertizasi **ob'ektlari** bo'lib soliq to'lovchining boshlang'ich hisob hujjatlari, buxgalteriya va soliq hisobi registrlari, moliyaviy va soliq hisobotlari (soliq deklaratsiyalari), xo'jalik shartnomalari, soliq tekshiruvi dalolatnomalari, shuningdek soliq va yig'imlar hisoblashga asos bo'luvchi xo'jalik operatsiyasini sodir etilganligini o'zida aks ettirgan boshqa hujjatlar bo'lishi mumkin.

Sud-soliq ekspertizasi ob'ektlarini quyidagi guruhlariga ajratishimiz mumkin: asosiy, yordamchi va elektron ob'ektlar.

Sud soliq ekspertizasi hal etadigan **masalalar**:

- byudjetga to'lanadigan soliqlarning to'liqligi;
- soliqlarning vaqtida to'lanishi;
- soliq elementlari (stavka, soliq solish bazasi va h.z) aniqlanishi to'g'riligi;
- soliq tekshiruvi dalolatnomasida qo'shimcha hisoblangan soliqlarning normativ-huquqiy hujjatlar talablariga muvofiqligi;
- soliq tekshiruvi dalolatnomasida qo'shimcha hisoblangan soliqlarning uslubiy jihatdan asoslanganligi;

- hujjatli tekshiruv (taftish, audit) o'tkazish davrida tekshiruvchi (taftishchi, auditor) tomonidan qo'llanilgan usul va uslublarning to'g'riligi (asoslanganligi) va boshqa masalalarni (soliq imtiyozlarini qo'llash, soliq to'lovchilarning ayrim toifalariga soliq solishning o'ziga xos xususiyatlari) aniqlash bilan bog'liq.

Sud-soliq ekspertizasi oldiga jismoniy yoki yuridik shaxslar tomonidan amalga oshirilgan moliyaviy-xo'jalik operatsiyasi oqibatida vujudga kelgan soliq oqibatlarini aniqlash, soliq hisoblanishida soliq qonunchiligini tartibga soluvchi qoida va me'yorlarga rioya etilganlik holatlarini aniqlash to'g'risida savollar ham qo'yilishi mumkin.

Sud-soliq ekspertizasini **hal etadigan vazifalar:**

- soliq va yig'implarni hisoblashning asosligi va to'liqligining soliq qonunchiligi talablariga muvofiqligini aniqlash;

- soliq va yig'implarni davlat byudjetiga to'liq yoki qisman yo'naltirilganligini aniqlash;

- soliq qonunchiligi talablariga rioya etmaganlik holatlarini (masalan, soliq solish bazasini (yoki boshqa soliq elementlarini)) aniqlashda soliq qonunchiligi me'yorlari bo'yicha tadqiq qilish;

- soliq tekshiruvi davomida aniqlangan soliq qonunchiligi talablariga rioya etilmaganlik holatining hujjatlar bilan tasdiqlanganligini aniqlash;

- davlat tomonidan yuridik shaxslarga yoki jismoniy shaxslarga berilgan imtiyozlarni inobatga olgan holda soliq bazasini to'g'ri aniqlab, soliq summasini to'g'ri hisoblanganligini aniqlash va boshqalar.

Sud-soliq ekspertizasining umumiy vazifasi byudjetga hisoblangan va to'langan soliqlar, yig'implarning miqdorini aniqlash hamda ularni soliq qonunchiligi talablariga muvofiq hisoblanishi, shuningdek, ularning hisoblanishi asosligini aniqlash maqsadida soliq solish ob'ektlari va elementlarini, buxgalteriya hisobi va soliq hisobi ma'lumotlarini tadqiq qilish.

Kompleks sud-iqtisodiy ekspertizalar



Iqtisodiy ekspertizalarning ba'zi turlari bir vaqtda bir necha iqtisodiy ekspertiza turlari uchun predmet bo'lgan ish shart-sharoitini aniqlash bilan yaqin bog'langanligi tufayli, yuqorida qayd qilingan masalalarning ayrimlari kompleks sud-iqtisodiy ekspertiza o'tkazilishini talab qilishi mumkin.

Kompleks sud-iqtisodiy ekspertiza turli iqtisodiy mutaxassislikka ega ekspertlar tomonidan iqtisodiyotning yondosh sohalaridagi bilimlarni talab qiluvchi masalalarni yechish uchun o'zaro bog'liq xo'jalik operatsiyalari va iqtisodiy ko'rsatkichlarni aks ettiruvchi hujjatlarni tekshirishdir.

Iqtisodiy bilimlarning kompleksi ayniqsa buxgalteriya hisob uslubida yashirish, ro'yxatdagi va haqiqiy ko'rsatkichlarni noto'g'ri ko'rsatish, shuningdek, xo'jalik (iqtisodiy) operatsiyalarini moliyalashtirish va kreditlash qoidalarini buzish yordamida yashirin o'g'irliklar bilan bog'liq ishlarni tekshirishda juda kerakdir.

Iqtisodiy sohadagi jinoyat ishlarini tekshirishda yuzaga kelayotgan va kompleks sud-iqtisodiy ekspertizalar yordamida yechiladigan masalalar birlashma va korxonalarining davlat topshiriqlarini bajarishida yo'l qo'yilgan kamchiliklarni, iqtisodiy ko'rsatkichlarni asossiz va to'liqsiz hisobda ko'rsatish hollarini, ishlab chiqarishdagi buzuvchiliklar yetkazgan zararni aniqlash bilan bog'liqdir.

Ushbu masalalarni yechish uchun ekspert oldiga quyidagi vazifalarni qo'yish mumkin:

- Mukofot hisoblash va berishning asosli ekanligini belgilash (mukofot hisoblash bilan bog'liq masalalarni sud-rejali iqtisodiy ekspertiza hal etadi, sud-

buxgalteriya ekspertizasi esa ushbu ma'lumotlar asosida tulovlar qay darajada asosli ekanligini aniqlaydi);

- Respublika va mahalliy byudjetga to'langan soliq to'lovlari bilan bog'liq bo'lgan korxonaning umumiy xo'jalik faoliyatidan olinadigan daromad, soliq solinadigan bazasini, shuningdek, korxonaning moliyaviy ahvolini aniqlash; ishlab chiqarish rejasi ko'rsatkichlarining asosli ekanini aniqlash;

- Bank kreditlarini olish va ishlatilish asosli ekanini aniqlash. Moliya va kreditlar bo'yicha ekspert kredit olish va kreditga ehtiyoj borligining asoslilikini aniqlaydi, buxgalter-ekspert uning maqsadli ishlatilganini;

- Korxonalarni ishlab chiqarish hisobiga o'tkazish, qo'shilgan qiymat solig'i (QQS), mulk solig'i, ish haqi solig'i, yer solig'i va boshqa soliqlarning hisob-kitobi asosli ekanini aniqlash. Ushbu hisob-kitoblarning asosli ekanini kompleks sud-buxgalteriya va sud-moliya-kredit ekspertizalari hal qiladi.

Kompleks iqtisodiy ekspertizalar oldiga korxonalar hisob raqamidan asoslanmagan holda pul mablag'larini o'chirib yuborish, amortizatsion to'lovlar, mahsulotlarning haqiqiy ichki tannarxini noto'g'ri belgilash bilan bog'liq boshqa masalalar qo'yiladi.

Xalq xo'jaligining turli sohalari, xo'jalik yurituvchi sub'ektlarning xususiyatlari, iqtisodiyot sohasida sodir etilayotgan jinoyatlarning xilma-xilligi oldindan tayyorlangan savollarni tavsiya etishga imkon bermaydi.

Lekin yuqorida bayon etilgan masalalar ishning xususiyatiga qarab alohida savollarni tuzishga imkon beradi.

Iqtisodiy ekspertizani tovarshunoslik, qurilish-texnikaviy, texnologik ekspertizalar bilan birga o'tkazish masalasi alohida e'tiborga loyiqdir. Qupilish, sanoat ishlab chiqarishning turli tarmoqlarida sodir etilgan jinoyatlarni tekshirish paytida bu ekspertizalarga ehtiyoj seziladi. Masalan, moliyaviy kamchiliklar ishlab chiqarish kamchiliklari bilan birga keladigan sifatsiz mahsulot ishlab chiqarish va sifatsiz qurilish uning hajmi, qiymatini oshirish yoki ularni yashirish usuli bo'lganida.

Bu ekspertizalar oldiga yechish uchun quyidagi masalalar qo'yiladi:

- Muayyan bir paytda materiallar ro'yxatdan chiqarilganmi va ularning narxi qancha summaga oshirilgan? (sud-buxgalteriya va sud-texnologiya ekspertizalari);

- Tovar navini o'zgartirish ehtimolini hisobga olib moddiy javobgar shaxsning ish natijalarini aniqlansin. (sud-buxgalteriya va sud-tovarshunoslik ekspertizalari)

- Hajmi oshirilishi tufayli bajarilgan ishlar tannarxidan kelgan zararlar haqidagi taftish xulosasi hujjatlar bilan tasdiqlanganmi? (sud-buxgalteriya va sud-qurilish ekspertizalari).

EHM yordamida buxgalteriya hisob-kitoblarini olib borishda yashirilgan axborot mavjudligini aniqlash uchun kompleks sud-buxgalteriya va kompyuterli-texnik ekspertizalar tayinlanishi mumkin.

Kompleks ekspertizani o'tkazish uchun kerak bo'lgan hujjatlar ro'yxati yechiladigan masalani hisobga olingan holda belgilanadi. Kompleks iqtisodiy tekshiruv uchun kerak bo'lgan hujjatlarni tayyorlash murakkabligini hisobga olib, ushbu masalada sud ekspertiza muassasasida dastlabki maslahat olish maqsadga muvofiqdir.

Sud-iqtisodiy eksperti yechimiga qo'yilgan savollar quyidagi talablarga javob berishi lozim:

1. Ekspert oldiga qo'yilgan savollar faqat iqtisodiyot sohasida maxsus bilimlarni talab etishi, qonunchilik me'yorlarini qo'llagan holda hal etilishi mumkin.
2. Savollar ekspertning vakolati, uning huquq va majburiyatlari doirasida qo'yilishi lozim.
3. Aniq bo'lishi, ishning holatidan kelib chiqishi va tegishli ravishda tergovchi tomonidan hujjatlashtirilgan ma'lum dalillarga taalluqli bo'lishi kerak.
4. Ekspert tomonidan faoliyati yuzasidan tadqiqot o'tkazilishi kerak bo'lgan korxonaning nomi hamda tadqiq qilinadigan faoliyat davri ko'rsatilishi lozim.
5. Jiddiy mantiqiy ketma-ketlikda joylashishi lozim.